

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA YANGI ANTROPONIMLARNING SHAKLLANISH TENDENSIYALARI

Baxtiyorova Maftuna Baxtiyorovna

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Xorijiy tillar kafedrası PhD, dotsenti

E-mail: maftunabakhtiyorovna.phd@gmail.com;

ORCID: 0009-0005-8551-6683

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o'zbek antroponimiyasidagi nomlash motivlari, an'anaviy komponentlarning yangicha birikishi, xalqaro aloqa ta'siri va grafik variantlarning o'zaro munosabati ko'rib chiqiladi. Yangi shakl, yangicha ommalashuv, boshqa tildan olingan ism va imlo varianti bir-biridan ajratiladi. Ma'no, tuzilish hamda ijtimoiy motivni uyg'un tahlil qilish asosida o'zbek nomlar tizimining ochiq va dinamik xarakteri asoslanadi.

Kalit so'zlar: antroponimiya; yangi ism; o'zbek tili; nominatsiya; onomastik motiv; grafik variant

KIRISH. Shaxsga ism berish tilning oddiy belgilash amaliyoti bo'lib qolmay, oilaning orzusi, davrning estetik didi va jamiyatning qadriyatlarini mujassamlashtiradi. O'zbek ism qo'yish an'alarida ezgu tilak, tabiat obrazlari, fazilat, diniy-axloqiy tushunchalar hamda qarindoshlik xotirasi nom tanlashga ta'sir etadi. Zamonaviy kommunikatsiya esa turli madaniyatlarga oid ismlarni qisqa muddatda tanish qiladi. Natijada «yangilik» tushunchasi bir necha ma'noda ishlatiladi: ism birinchi bor yasalgan bo'lishi mumkin, avvaldan mavjud ism boshqa avlod orasida qayta urfga kirishi mumkin yoki eski nomning yozilishida yangi variant yuzaga kelishi mumkin.

Bu holatlarni bir-biridan ajratmaslik noto'g'ri ilmiy xulosaga olib boradi. Misol uchun «Nur» va «oy» qismlarining birlashuvi o'zbek nomlash tizimida yangi hodisa emas; shu qismlardan tuzilgan muayyan shaklning oxirgi yillarda ko'paygani esa alohida statistik tekshiruvni talab etadi. Ism «zamonaviy eshitilishi» uning tarixan yaqinda yuzaga kelganini isbotlamaydi. Bunday farq

nafaqat lingvistik, balki leksikografik va sotsiolingvistik jihatdan ham muhimdir.

NAZARIY YONDASHUV VA TASNIF MEZONLARI: Maqolaning maqsadi o'zbek antroponimiyasi yangilanishini shakl, ma'no, kelib chiqish va ijtimoiy talab kesishmasida tavsiflashdir. Tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha: turli nomlash resurslari qanday sharoitda yangi ism sifatida talqin qilinadi? Mazkur matn tavsifiy va nazariy tahlildir; tug'ilish qaydlari bo'yicha chastota hisoblari olib borilmagani sababli biron ismning keyingi yillarda aniq nechaga ko'paygani haqida da'vo qilinmaydi.

Onomastik nazariyada atoqli otning muhim xususiyati uning aniq referentga bog'lanishidir. Van Langendonck (2007) nomni oddiy tavsiflovchi so'zdan ajratarkan, referensiyaning maxsus maqomini ko'rsatadi. Biroq yangi ismning tug'ilishida umumiy leksika, boshqa tillardagi nomlar va mavjud ism komponentlari asos bo'lishi mumkin. Shuning uchun antroponimning hozirgi referensial vazifasi bilan tarixiy yasallish yo'lini farqlash talab etiladi.

Yangi shaklni baholashda kamida to'rt mezon zarur. Birinchisi — strukturaviy mezon: so'z qismlari qo'shilganmi, qisqarganmi, fonetik jihatdan o'zgarganmi? Ikkinchisi — etimologik mezon: shakl o'zbek tilining ichki resursi bilan izohlanadimi yoki tashqi manbadan kirganmi? Uchinchisi — madaniy motiv: ota-ona nom orqali qaysi fazilat yoki umidni ifodalashni istaydi? To'rtinchisi — hujjatlashuv: bu nomning haqiqiy qo'llanishi ishonchli manba bilan tasdiqlanganmi? Faqat tuzilishning mumkinligi ismning real qo'llanganini anglatmaydi.

Masalan, «Gul», «oy», «nur», «bek», «jon» kabi komponentlar ko'plab nomlar tarkibida uchrashi mumkin. Ammo ularning har bir birikmasi yangi, mustaqil va ommalashgan ism ekanligi alohida tekshiriladi. Bundan tashqari, komponentlarning bugungi ma'nosi nom tarixidagi dastlabki motiv bilan har doim mos kelavermaydi. Ota-ona ayrim ismni ma'nosi uchun emas, talaffuzi yoqimli bo'lgani yoki qarindoshini eslatgani uchun tanlaydi. Shu sabab onomastik tahlil etimologik ma'noni real nom tanlash motivi bilan asossiz tenglashtirmasligi kerak.

O'zbekcha ism tanlashda an'anaviy semantik model saqlanib keladi:

go'zallik, nur, baxt, jasorat, himoya va ezgu niyat motivlari nom tarkibiga singadi. «Gulnoza»da gul obrazi, «Oydin»da yorug'lik tasavvuri, «Baxtiyor»da ijobiy holat bilan bog'liq leksik asos tanilishi mumkin. Bular yangi ismlar sifatida emas, zamonaviy nomlashni tushunish uchun tarixiy va semantik tayanch sifatida keltirilmoqda. Yangi nomlarda ham shunga o'xshash estetik yoki qadriyatga oid talab faol bo'lishi ehtimolga yaqin.

Yasalishning bir yo'li mavjud komponentlarni yangicha kombinatsiyalashdir. Nazariy jihatdan «nur» bilan boshqa ijobiy ma'noli qismni biriktirish yangi birlik hosil qilishi mumkin. Lekin lingvistik jihatdan yuzaga kelgan imkoniyat bilan milliy nomlar fondiga kirgan amaliy birlikni ajratish lozim. Birikma fonotaktik jihatdan g'ayrioddiy bo'lsa, uning ommalashish imkoniyati past bo'lishi mumkin. Aksincha, talaffuzi qulay, qisqa va madaniy jihatdan tanish qismlardan tuzilgan shakl tez qabul qilinishi mumkin; bu esa empirik tekshiruvni talab etadigan taxmindir.

Ismning qisqa yoki erkalash shakli ham yangi antroponim bilan aralashtirilmasligi kerak. «Muhammad»ning muloqotdagi qisqartmasi yoki «Aziz»ga «-jon» qo'shilishi yangi mustaqil ism tug'ilganini bildirmaydi. Ayrim hollarda esa oldin faqat murojaatda kelgan shakl rasmiy ism sifatida qayd etilishi mumkin. Bunda tarixiy o'tish va hujjatlashuv alohida kuzatiladi. Shu tariqa antroponimik yangilanish faqat morfologik yasalish emas, balki ma'lum bir shaklning ijtimoiy maqomini o'zgartirish jarayoni hamdir.

Ommaviy axborot vositalari, tarjima mahsulotlari, migratsiya hamda internet o'zbek so'zlovchilarini turli mamlakatlarga xos ismlar bilan tanishtiradi. Ammo chet ellik qahramon nomini tanish bilan mazkur nomning mahalliy bolalarga berilishi bir xil emas. Ekrandagi tanilish, jamiyatdagi qabul, talaffuzga moslashish va davlat hujjatlarida qayd etilish alohida bosqichlardir. Shu bois tashqi ta'sir haqida qat'iy xulosa chiqarish uchun zamon bo'yicha solishtiriladigan rasmiy yozuvlar yoki vakillik xususiyatiga ega so'rovlar kerak bo'ladi.

O'zlashayotgan nomlar ko'pincha fonetik va grafik moslashuv muammosiga duch keladi. Har bir tilda unli va undoshlar inventari, urg'u tizimi hamda yozuv

an'analari farq qiladi. Boshqa til nomini o'zbek lotin yozuvida ifodalashda bir nechta grafematik variant paydo bo'lishi mumkin. Biroq imlo ko'rinishi o'zgargani uchun alohida etimologik ism yuzaga kelgan deyish hamisha to'g'ri emas. Onomastik lug'atda asosiy maqola bilan variant shakllar o'rtasidagi aloqani ko'rsatish zarur.

Xalqaro o'zaro ta'sir jarayonida madaniy qadriyat ham muhim. Bir nomning talaffuzi yoqimli ko'rinishi, uning muayyan diniy yoki tarixiy assotsiatsiyasi esa boshqacha qabul qilinishi mumkin. Ayrim oilalarda nom tanlashda ko'p tillilik qulayligi e'tiborga olinadi: ism turli tillarda oson talaffuz qilinishi va raqamli hujjatlarda muammosiz yozilishi istaladi. Bunday tanlov global aloqaga moslashuvni ko'rsatishi mumkin, biroq har bir ota-onaning niyatini faqat ismning shaklidan kelib chiqib bilib bo'lmaydi.

O'zbek antroponimlari lotin va kirill yozuvlari, transkripsiya va transliteratsiya orqali turli ko'rinishlarda uchraydi. «G'» va «O'» belgilarini texnik tizimlarda turli apostrof bilan ifodalash hatto ayni ism uchun bir nechta qidiruv natijasini keltiradi. Bu yangi ism yasalishi emas, grafik me'yorlashtirish masalasidir. Ma'lumotlar bazasida har bir ko'rinishni mustaqil shaxs sifatida qabul qilish takror yozuvlar, noto'g'ri sanash va bibliografik xatolarga sabab bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, grafik variantlar ijtimoiy identitetga ham daxldor. Shaxs o'z ismini xalqaro kommunikatsiyada o'qilishi qulay bo'lgan shaklda yozishi mumkin. Masalan, familiya transliteratsiyasi e-mail, maqola muallifligi va ijtimoiy profil o'rtasida farqlanadi. Bu jarayonda shaxsning o'zi tanlagan yozuvni hurmat qilish, huquqiy hujjatlar bilan mosligini saqlash hamda ilmiy ma'lumotlar bazasida turli variantlarni birlashtirish muhim vazifadir.

Ism tanlash jarayonining ijtimoiy tomonini tadqiq etishda avlod, hudud, shahar-qishloq, oilaviy an'ana va til muhiti o'zaro qiyoslanishi mumkin. Lekin ayrim guruhning odatiga oid stereotiplarni ilmiy natija sifatida keltirish xatodir. Ayniqsa, ismning o'zi shaxsning dini, millati yoki oilaviy dunyoqarashi haqida ishonchli xulosa beradigan dalil emas. Lingvistik yondashuv nomning shakli va

qo'llanishini tasvirlaydi, ijtimoiy talqin esa tekshiriladigan dalil bilan asoslanishi lozim. Bu yondashuv yangi antroponimlarni o'rganishga xolislik olib kiradi.

NATIJAVIY UMUMLASHTIRISH VA ADABIYOTLAR. Zamonaviy o'zbek antroponimiyasida to'rt turdagi o'zgarishni ajratish samarali: mavjud tarkibiy resurslar asosida yangi shakl hosil qilish; tarixiy ismning ijtimoiy qayta faollashuvi; chet tildagi nomning mahalliy tizimga moslashuvi; mavjud nomning grafik ko'rinishini o'zgartirish. Faqat birinchi holat to'g'ridan-to'g'ri yangi so'z shakllanishi bilan bog'liq; qolganlari ham antroponimik yangilanishning boshqa ko'rinishlaridir.

Xulosa shuki, ismning yangiligi uning «zamonaviy» eshitalishi bilan emas, tarixiy manba, qo'llanish davri va ijtimoiy funksiyasi bilan baholanishi kerak. Tahlil uchun istiqbolli yo'nalish — ismlarning yillar bo'yicha rasmiy yozuvlari bilan nom tanlash motivlari haqidagi intervyularni solishtirishdir. Bu tadqiqotda chastotalar o'lchanmagani sababli ko'rsatilgan tendensiyalar yakuniy statistik hukm emas, ilmiy tekshiruv uchun izohlovchi model hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Van Langendonck, W. (2007). Theory and Typology of Proper Names. Mouton de Gruyter.
2. Hough, C. (Ed.). (2016). The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.001.0001>
3. Bramwell, E. S. (2016). Personal Names and Anthropology. In The Oxford Handbook of Names and Naming, 263–278.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.29>
4. Aldrin, E. (2016). Names and Identity. In The Oxford Handbook of Names and Naming, 382–394. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.24>